

१. अतिथी देवो भव !

- वामन चोरघडे

वामन कृष्ण चोरघडे (१९१४ - १९९५)

लघुकथा लेखक म्हणून प्रसिद्ध. कथा, बालसाहित्य, लोककथा, चरित्र आणि विपुल अनुवादित साहित्य. १९३२ मध्ये त्यांची "अम्मा" ही पहिली कथा प्रकाशित झाली. 'सुषमा', 'हवन', 'चौवन', 'प्रस्थान', 'पाथेय', 'संस्कार', 'प्रदीप', 'ओंजळ', 'नागवेल', 'मजल', 'ख्याल', 'साद', 'प्रेरणा' इ. कथासंग्रह प्रकाशित आहेत. त्यांच्या निवडक कथांचे दोन खंड प्रसिद्ध आहेत. "जडण-घडण" हे आत्मचरित्र. याशिवाय 'साहित्याचे मूलधन', 'रंजन आणि बोध', 'वाङ्मय व वाङ्मय सेवक', 'सुंदर जीवन', 'लोककथा आणि समाज जीवन' ही त्यांची प्रबंध ग्रंथ संपदा महत्त्वाची आहे. त्यांच्या अनेक कथासंग्रहाला महाराष्ट्र आणि मध्यप्रदेश शासनाचे पुरस्कार मिळाले आहेत.

शेती व्यवसायात बैल हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक. तो शेतकऱ्यांचा सखा, सोबती, आधारवड असतो. म्हणून बैलाप्रती शेतकऱ्यांना अमाप जिद्दाला आणि लळा आढळतो. त्याच्या कृतज्ञतेचा सोहळा म्हणजे 'बैलपोळा'. पैकू आपल्या बैलावर मुलाबाळाप्रमाणे प्रेम करतो. पैकूच्या बैलांचा अवमान डॉक्टरबाई करतात आणि तेही पोळ्या दिवशीच. पैकूच्या लेखी बैल म्हणजे केवळ मुकी जनावरे नसून आज ते 'अतिथी देवो भव !' आहेत. ही बैलाप्रती भावना कथेतून व्यक्त होते.

कालपासून पावसाचा थेंब खंडला होता. जरुरीच्या ठिकाणी पाऊस पडायला ढग निघून गेले होते. आकाश रात्रीपासूनच स्वच्छ होते. हवेत सुखद असा गारवा आला होता. गाढ झोपून सकाळी त्या गावची माणसे जेव्हा उठली तेव्हा गावच्या टेकडीवरून प्रसन्नपणे सूर्यबिंब वर येताना त्यांनी पाहिले.

बायजा शेतातून पहाटे परत आली आणि घाईघाईने तिने आपली कामे यंत्रापेक्षाही चांगली आणि जलद रीतीने आटोपण्यास सुरुवात केली. यंत्रापेक्षा चांगली अशा अर्थाने की यात तिने आपले हृदय ओतले होते. प्रत्येक उरकलेल्या कामात तिचा, तिच्या पतीचा, तिच्या मुलाचा, तिच्या पांढऱ्या आणि लाल बैलजोडीचा संबंध येत होता. गेल्या कित्येक वर्षांपासून आपले मानलेले ते जीव होते, त्यांना तिने आपल्या हातचे अन्न आणि हृदयातला जिद्दाला देऊन पुष्ट, प्रसन्न, सुखी केले होते.

आणि गेल्या आठ-दहा महिन्यांत तर तिच्या कामाला जणू भर आला होता. वीस ते तीस वर्षांच्या ऐन उमेदीत, ज्या उत्साहाने, हिरिरीने, आशा-आकांक्षेने माणूस कष्ट करतो त्याच उमेदीने तिने आपल्या घरचे आणि शेताचे काम केले होते. कष्टच केवळ ज्यांच्या वाट्याला आलेले आहेत त्यांना हे उमेदीचे वय लाभत नसते. म्हणूनच केवळ त्याची उपमा द्यावयाची. आमच्या या गरीब देशाच्या अनुभवाच्या विज्ञानशाळेत अनेकांनी खपून जे

आराखडे तयार केले, त्यातून असा एक निष्कर्ष निघून पक्का झाला आहे की, या देशातील कष्टाळू वर्गातील स्त्रियांना वीस ते तीस हे वयच नसते. वीस वर्षांपर्यंत त्या वाढतात आणि त्यानंतर एकदम त्यांच्या वयाचा आकडा एकतीसपासून सुरु होतो. ज्या वयात स्त्रीने प्रौढेचे, अनुभवाचे, उपभोगाचे जीवन विश्वस्तपणे घालवावे ती दशाच हजारो कारणांमुळे त्यांना लाभत नसते. सकाळी सूर्य कासराभर वर यावा आणि पुढे ढगांची, अंधाराची, आमची श्रमाची पटले एकाएकी आकाशी झाकळून येऊन चार वाजता पिवळे ऊन पाडीत सूर्याने अस्तागिरी उतरू लागवे अशी स्त्रीच्या आयुष्याची करुण कहाणी डोळे असलेल्या अनेकांनी पाहून सांगून ठेवली आहे. सबब 'कुंकवाचा टिळा' लावून 'दुहेरी कासोटा' घालणारी व 'भाग्यवंताची लक्ष्मी' दिसणारी स्त्री ध्येयस्वप्नातील असावी असा या किसान मजुरांच्या देशातील असंख्य जनतेने निर्वाळा दिला आहे.

म्हणूनच, उमेदीच्या वयाने बायजेने गेले आठ महिने जे अविश्रांत श्रम केले ते एका हृद्य, विलोभनीय, आशादायी अपवादरूप अशा कारणानेच !

ते कारण असे की, ज्या पाटलाच्या घरी बायजेचा नवरा पैकू याने वीस वर्षे काम केले; उन्हातान्हातून, पाऊसपाण्यातून, खाचखळण्यातून, काट्या-गोट्यांतून कष्ट उपसून पाटलाचे मळेच्या मळे शिंपले; मालकाच्या घरी सुवर्णधान्याच्या, रसदार फळांच्या, कसदार भाज्यांच्या पाट्याच्या पाट्या, गाड्याच्या गाड्या भरल्या होत्या; ह्या पाटलाने मरतेवेळी पैकू-बायजेला बोलावून एक आठ-दहा एकरांची गादलेली, उस्तवारी न केलेली, जमिनीची काळी चादर दानं म्हणून देऊन टाकली होती. तिचे कृतज्ञ हात त्याच्या पायाला लागल्यावर त्याने प्राण सोडला होता.

त्याच जमिनीची मशागत बायजी आणि पैकूने गेले आठ-दहा महिने केली होती. पैकूने मालकाच्या घरी नोकरी त्याच्या परवानगीने जिव्हाळा कायम ठेवून सोडून दिली होती व आपले स्वतःचे शेत उठविताना सूर्याला जरा उशिरा अस्तास जाण्याची तो सतत प्रार्थना करीत आला होता. शेत खणण्यास आरंभ करताना त्या पडीत जमिनीत त्याने दसऱ्याच्या दिवशी पहिली कुदळ मारली, त्यावेळी निघालेली ओलसर मातीचा सुगंध उभयतांनी जो हुंगला. त्याने विलक्षण धुंदी, विलक्षण जोम, आशेची मधुर स्वप्ने त्यांच्या नेत्री तरळत होती व ती स्वप्ने प्रत्यक्षात आणायला मुंगीसारखे, श्रावणातील चिमण्यासारखे सतत श्रम, शीण मुळीही न जाणवता केले होते. त्या घामाच्या धारांनी पोषण मिळून यंदा ज्वारीचे हिरवे धांडे त्यांच्या शेतात जे उभे राहिले होते त्यांच्या मांडीभर उंचीत आणि सळसळणाऱ्या पानांत सारी दुःखे आणि कल्मषे लोपून, लपून गेली होती.

याच सुखाच्या धुंदीत बायजेने आज सकाळपासून आपली कामे उरकली होती. बैलांचे दाणापाणी करून, मुलांसाठी आणि नवऱ्यासाठी भाकरी भाजून ती बाहेर आली, तेव्हा सूर्याची तिरीप कोवळीच असलेली दिसली. पैकू बैल घेऊन शेतात गेला. जाताना त्याने आपल्या बैलांकडे आणि बायजीकडे भरलेली नजर टाकली. तथापि त्याच्या तोंडून आज नेहमीचा आशेचा, हुरुपाचा उद्गार निघाला नाही. बायजीच्या ते ध्यानात आले; पण त्याबद्दल वाईट वाटून घेण्यापेक्षा आपल्या सात-आठ वर्षांच्या मुलाला बाजारात नेऊन एखादे अंगडे विकत घेणेच तिला परवडले.

सायंकाळी पैकू आला. थोड्याशा उदासपणेच त्याने जेवणबिचण केले व बायकोची

आवराआवर संपण्याअगोदरच खोलीच्या कोपऱ्यात पथारी पसरून तो आडवा झाला.

बायजेने काम आटोपले, मुलाच्या अंगावर पांघरूण घातले, आपल्या बाकळीच्या अलीकडील कोपऱ्यावर त्याला सरकावून ती अडवी होण्याचा विचार करू लागली, मुलाला गाढ झोप लागल्याची खात्री होताच तिने दिवा मालविला व पैकूच्या पथारीवर गेली. अतिश्रमांनी थकून विभक्त झोपूनच त्यांनी आज कित्येक रात्री घालविल्या होत्या. सबब आज त्याच्या शेजेवर स्वतःहून जाऊन बसताना तिच्या चिरपरिचित मनालाही एक सुखाची, नावीन्याची चमक जाणवून गेली.

तिने पैकूच्या कपाळावर हात ठेवला. त्याला झोप लागली नाही हे तिच्या ध्यानात आले व जरा हळू सलगीने तिने प्रश्न केला.

“आज उदाससे? का लाल्याने पुन्हा आज चारापाणी नीट घेतले नाही का? काही कारण ?”

“अहं, तसे काही नाही.”

“मग दुसरे तर मला काहीच कारण दिसत नाही. उलट आज तर आनंदात असायला हवे. उद्या दिवस आनंदाचा आहे. सण आहे, उद्या लाल्याढवळ्यांना साज घालावयाचा आहे. उद्या हात मोठे करायचे आहेत. पोटही रिकामे ठेवायचे आहे उद्यासाठी ! मग असे का ?”

“म्हणूनच विचार करतो आहे.”

“कसला ?”

“उद्या पोळ्याचा सण, लाल्याढवळ्यांचा पहिला पोळा उद्या साजरा करावयाचा आहे. घरचाही हा पहिलाच पोळा आणि माझ्याजवळ पैसाही नाही. हाच थोडा विचार पडला आहे.”

असे म्हणून पैकूने थोडे हास्य केले आणि बायजेच्या खांद्यावर हात ठेवला.

“मग ? झाला विचार तुमचा ? काय ठरले ?”

“काही तर नाही. परवा बांधी सुधारायला दगड हवे होते. त्यासाठी जे तीन-चार रुपये खर्च झाले ते उगीच केले असे वाटते.”

“बरे मग ?”

“मग काय ? तू अशी काय विचारतेस आज ? जरा आनंदातही दिसतेस ! थकली बिकली, मलूल पण दिसत नाहीस, स्वतःहून माझ्याजवळ आलीस ! काय, आहे काय ?”

“तसे काही नाही; पण उद्या लाल्याढवळ्यांना ते अगदी खूश होऊन जातील अशी पुरणपोळी खाऊ घालायची एवढेच सांगायला आल्ये. आज बारकूला नवीन अंगडे घेतले. पाहिलेही नाही तुम्ही ! विचारलेही नाही. दुःखेदेखील उभयता भोगली, मग आजचा माझा आनंद ? एवढेच विचारायला आणि सांगायला आल्ये.”

“खरे ? हे सगळे आणले कसे ? सांगशील तर !”

“आणले आपले. बांधी नीट करायला तुम्ही पैसे खर्च केले त्या दिवशी पासून धुऱ्याचे गवत लाल्याढवळ्यांना थोडे कमी घातले आणि त्यांच्या पोटारवर पाय देऊन गवत विकून चार-पाच रुपये जमविले होते. तेवढ्यात उद्याचा सण सहज होईल. मुक्या जनावरांच्या उपासाचे पारणेही फिटेल. आज गूळही आणून ठेवला आहे. आता बोला, कशी काय आहे मी ?”

“सगळे हे खरे ?” आणि या दोन अक्षरांत सहजीवनाच्या शास्त्राची पुण्यसूक्ते व्यक्त होऊन गेली. त्यांची ती रात्र श्रावणाचा कृष्णपक्ष असूनही चांदीसारखी गेली. घरच्या

दुधावर तापलेली बोटभर जाडीची साय भाकरीशी खावी, ताज्या रवीतून झेलून काढलेला लोण्याचा गोळा तोंडात टाकावा, इतक्या सुखाने आणि उल्हासाने त्या संबंध रात्री त्यांनी पुढील कार्यक्रमाचे बेत करण्यात वेळ घालविला. डोळ्याच्या पापण्या न लावताही गाढ झोप, शरीर न विसावताही शीणाचा शम-अशी ती त्यांची रात्र गेली !

कोणत्या उद्देशाने हे आजवर कुणी सांगितले नाही ; पण पहाटेचा कोंबडा ज्या उमेदीने बाग देतो तसे पैकूने बायजेला शुक्राची चांदणी उगवताच सांगितले, “चल ऊठ, आज सूर्याला जरा लवकर हाक मारु.” उठून शुक्राच्या सांद्र प्रकाशात तो शेताकडे गेला. पळसाचे चार ‘मेढे’ (फांघा) त्याने तोडून आणले. बायजेने तोवर अंगण झाडून स्वच्छ केले होते. दारात त्याने मेढे उभे केले. आपल्या बैलजोडीला त्याने रात्री हळद लोणी खांद्याला लावून जेवायला येण्याचे आमंत्रण दिले होतेच. उजाडताच बैलांचे कासरे सोडून त्यांच्या शिंगांना गुंडाळले व त्यांना बाहेर काढले.

पोळा म्हणजे आमंत्रण देऊन आपल्या घरी बैलांना अतिथी म्हणून जेवायला बोलाविण्याचा सण. त्यादिवशी बैलांकडून काम घ्यावयाचे नाही. त्यांचे काम माणसाने संभाळावयाचे. त्या कामाने वर्षभराच्या त्यांच्या कष्टांचा कृतज्ञतेने मोबदला चुकवावयाचा, मुलाला संभाळतो तसे त्यांना त्यादिवशी सांभाळावयाचे. ईश्वराची अनंत, अमर्याद, मुक्तहस्त, अशी विराट दातृता, तिचा उपभोग घेणाऱ्या मानवाने ज्या भावनेने पत्रं, पुष्पं, फलं, तोयं त्याच्याच चरणी अर्पण करून संबंध जीवन उपनिषदाच्या मंत्राप्रमाणे त्यागाने भोगमय करण्याची भावना धरायची, त्याच भावाने एक दिवसाची संबंध सेवा बैलांच्या चरणी वाहून आपले जीवन विशाल, भूतदयाप्रेरित करावयाची इच्छा धरावयाची असा हा पोळ्याचा दिवस-कृषिदेवतेची आज्ञा पाळावयाचा हा दिवस !

त्यातल्या त्यात गेले आठ महिने खूपून पैकूचे शेत ज्या लाल्या - ढवळ्यांच्या जिवावर उभविले गेले त्यांच्याबद्दल मनात जेवढी कृतज्ञता भरली असेल ? तिचा प्रत्यय त्याने उठताक्षणीच बैलांच्या अंगावरून जो हात फिरवला त्यातून त्या मुक्या जनावरांनाही आला.

पैकूने आपली बैलजोडी आपल्या मालकाच्या वाड्या नेली. तरुण मालकाला आणि नव्या पाटलिणीला त्याने नमस्कार केला. आपल्या हक्काच्या घरी येऊन कारभार करावा त्याच प्रत्ययाने त्याने आपल्या हाताखालून मोठ्या झालेल्या घरच्या गाईच्या दोन जोड्या काढल्या व त्या सहाही बैलांना घेऊन तो नदीवर गेला.

डोहामध्ये त्याने बैल सोडले आणि आपले वय विसरून काचा मारून धडामदिशी पाण्यात उडी मारली. बैलांच्या सर्वांगावर हात फिरवून चोळून चोळून त्यांना अगदी स्वच्छ केले. बाहेर काढून त्यांचे अंग काठावर ठेवलेल्या कोरड्या उपरण्याने पुसून काढले. शेपटीचे गोंडे हातांवर ठोकून कोरडे केले आणि ओलेत्याने तो घराकडे परतला. परतताना हिरव्यागार शेताकडे पाहून त्या बैलांनी असा हंबार केला की, आजचा आमच्या पारण्याचा दिवस आम्ही समजलो हेच जणू त्यातून स्पष्टतया व्यक्त झाले. या देशातील ही मुकी जनावरे अनंत काळापासून अपौरुषेय वाङ्मयाच्या मंत्राप्रमाणे नुसत्या हंबारानेही अनेक अर्थ व्यक्त करित आलेली आहेत !

उन्हात बैलांची अंगे पूर्ण कोरडी झाल्यावर त्यांचे रंग अधिकच तळपू लागले आणि हिरव्या रानात मनसोक्त चरायला म्हणून जेव्हा ते डोंगरामाथा चढू लागले तेव्हा

हिरव्या दाट पर्णीच्या चाप्यावर पांढरी लाल फुले फुलल्याचा भास वनदेवतेलाही झाल्यावाचून राहिला नाही !

पोटभर चरुन आपल्या मनानेच बैल घराची वाट चालू लागल्यावर पैकू त्यांच्या मागून घरी आला. त्याने बैल अंगणात उभे केले. मुलगा गेरुचे भांडे घेऊन बाहेर आला आणि गेरुच्या पाण्यात आपले चिमुकले हात बुडवून त्याने बैलांच्या पाठीवर पंजे मारले. पैकूने गाडगे बुडवून त्याच्या गोल तोंडाने बैलांच्या अंगावर गोल ठिपके दिले. आकाशगंगेचा संपूर्ण पट्ट स्पष्ट दिसण्याइतक्या नितळ आकाशात मंगळाची चांदणी तसे ते पंजे आणि ठिपके !

नंतर त्याने बैलांची शिंगे लाल करून त्यावर निळ्या, चंदेरी बेगडाच्या गोल गोल पट्ट्या चिकटविल्या. शिंगांच्या छिद्रांतून पांढरी लाल सोनतागाची झुंबरे लेवविली. सोनतागाच्याच फुलमाळा कपाळावर सोडल्या. त्या 'माथाट्या' वाऱ्याने हालत आणि जास्तच फुलल्यासारख्या वाटत. कवड्यांचे पट्टे गळ्यांत घातले, रानफुलांच्या रंगीबेरंगी माळा, गुलबाक्षीचे गजरे गळ्यांत चढविले. पायाला विविधरंगी दोऱ्यांची पैंजणे बांधली, शेपट्या रंगविल्या आणि बैलांच्या विशाल डोळ्यांत आपले, आपल्या मुलांचे अंगणात येऊन उभ्या राहिलेल्या बायजेचे उमटलेले प्रतिबिंब पाहून पैकू अगदी खूश झाला. तोवर त्याच्या मुलाने बैलांच्या रोपट्यांचे गोंडे तोंडावरून फिरविण्यास सुरुवातही केली होती.

तिसरा प्रहर टळला, वड्यापुरणाने भरलेल्या पत्रावळी टोपल्यात भरून त्याने लाल्या-ढवळ्यांना जेवू घातले. बायजा हवे नको ते विचारायला दारात येऊन उभी राहिली आणि अतिथी तृप्त झाल्याचा कौटुंबिक सहभाव सर्वांनी अनुभवला.

पुरणाच्या दोन-चार पोळ्या केळीच्या पानात बांधून त्याने बासनात गुंडाळल्या व कुंकवाचे डाबले घेऊन तो पाटलाच्या घरी आला. मूर्ख पाटलाच्या भाबड्या पोराने या विसाव्या शतकातही त्या प्रसादाचा स्वीकार केला आणि पैकूच्या डोईस गुलाबी फेटा बांधला.

नव्या अंगड्याने मुलगा सजला होताच. आपल्या बैलजोडीचे नवे रंगीत कासरे मोठ्या ऐटीत धरून बायजेची तृप्त नजर पती, पुत्र व अतिथी यांच्यावर खिळली असतानाच पोळ्याच्या तोरणात उभे करायला म्हणून त्याने बैल नदीच्या वाळवंटाकडे काढले.

आज वाळवंटातील ओली वाळू बैलांच्या खुरन्यासाने पवित्र झाली होती. आसमंतीचे वातावरण हंभार व ललकान्यांनी निनादून गेले होते. बैलांच्या गळ्यात घातलेल्या घुंगुरघंट्यांचे आवाज आपल्याला हुबेहुब उठविता यावेत म्हणून इंद्रपुरीच्या नर्तकी आकाशात गोळा झाल्या होत्या.

आंब्यांच्या पानांचे मंगल तोरण लांब, उंच, दूरवर उभारले होते. खाली एका हारीने शृंगारलेले, सजलेले, सुंदर बैल उभे केले होते.

हा सर्व सोहळा पहावयाला सूर्य उंच डोंगरमाथ्यावर येऊन बसला होता.

पाटलांच्या, गावच्या मानकऱ्यांच्या, झूल घातलेल्या, शिंगांना पेटत्या मशाली लावलेल्या, हृष्टपुष्ट, सकस, सुंदर सजलेल्या, तूपकणीक खाऊन सौष्टव कमाविलेल्या मस्त बैलांच्या जोड्या, शेपट्या उंच करीत, आपले कासरे संभाळणाऱ्यांना फरफटत हैराण करीत, थयथय नाचत वान्याला आव्हान करीत, हुंकार हंभार देत फडात येऊन ठाकल्या व मधोमध येऊन उभ्या राहिल्या. त्यांची यथासांग पूजा झाली. प्रसाद झाला, बैलांच्या पाठीवर थाप पडली. बंदुकीचे वार निघाले. बुजलेले बैल, धूमधडावयाने उन्मत्त झालेली

माणसे - सर्व मरुभूमी रणांगणासारखी वीरश्रीने ओतप्रोत झाली. सर्वांना तोरण लुटले. तोरणाच्या पक्क्या दोरीच्या तुकड्यातुकड्यासाठी शेतकऱ्यांनी हटातट केली, हात काचून घेतले आणि ते तुकडे कंकणासारखे, वीरभूषणासारखे मनगटांना बांधून आपल्या जोड्या चौखूर उधळीत ते गावाकडे परतले.

आता सगळ्यांनी परस्परांच्या जोड्यांची पूजा करावयाची, प्रत्येकाच्या अंगणात ओळखीच्या शेतकऱ्याची जोडी उभी राहावयाची. बैलांना जो साजशृंगार चढविला गेला त्याचे कौतुक व्हावयाचे आणि समृद्ध जीवनात विलीन झालेल्या या कलाशृंगाराची प्रशंसा म्हणून जोडी आणणाऱ्याला आपल्या ऐपतीप्रमाणे द्रव्य द्यावयाचे आणि खाल्लेल्या अन्नाला कृतज्ञ राहावे म्हणून बैलांची पूजा करावयाची. कृषिप्रधान संस्कृतीच्या शेतकऱ्यांचा या दिवशीचा हा सायंकाळचा कार्यक्रम !

तोरणातून जोडी घेऊन पैकू घरी आला. बैलांना घरी बांधून बायजेने त्यांची पूजा केली. दिवसभराचा उपवास त्या तीन माणसांच्या कुटुंबाने एका पात्रात जेवून सोडला आणि दोन पानांचा विडा खाऊन पैकू जोडी घेऊन मिरवायला ओळखीच्या घराकडे निघाला. पाटील, मानकरी, ब्राह्मण सर्व आटोपले. प्रत्येकाच्या घरी बैलांच्या कपाळी कुंकवाचा टिळा आणि पायावर फुले पडली. पैकूच्या हातावर गुळाचा खडा, कानांवर गोड शब्द आणि मुलाच्या हातावर अनुकूल असलेले द्रव्य पडले.

बैलजोडी डॉक्टरांच्या घरी जाऊन उभी राहिली. पाटलांच्या घरामुळे इथेही पैकूची ओळख होती. आपल्या मुलाचे गेल्या दुखण्यातले औषधपाणी त्याने याच डॉक्टरांकडून केले होते. त्यांच्या घरी वानगीची कणसे, वेलीचा भोपळा, नवतीचे पावटे, अनेकदा त्याने पोचविले होते आणि याच ओळखीने त्याने त्यांच्या दारात पूजेला बैलजोडी आणली होती. डॉक्टर बाहेर गेले होते. पैकूने बाईला हाक मारली,

“बाई, दारी देव आणले आहेत, पूजा करा.”

“कसली रे पैकू? कोणते देव?” बाईने येऊन विचारले. केसांचा अंबाडा बांधीतच ती बाहेर आली.

“कसली पूजा करायची रे? या बैलांची?”

“हो जी.”

“कशाला रे ही पूजा? त्या जनावरांना त्यात काही कळते तरी? अशिक्षितांचे हे खेळ आणि समजुती आम्हाला यात विश्वास नाही. पूजा बीजा काय करायची? तू आमच्याकडे आलास. तुला आम्ही ओळखतो. हा घे तुझा इनाम...” असे म्हणून पोटी खोचलेला एक कागदाचा चिटोरा तिने पैकूच्या हातावर ठेवला आणि “डॉक्टर घरी नाहीत” असे सांगून ती आत गेली.

पैकूने इतके दिवस आनंदाने साजरा केलेला हा सण ! या बाई अन्न खातात की कडू औषधच पिऊन राहतात याबद्दल अचंबा करीत पैकू तेथून निघाला. घरी येता येता रात्री अकराचा सुमार झाला. अंगणात तेलवातीच्या जवळच त्याने बैल बांधले. थकलेला मुलगा नव्या कपड्यानिशीच आपल्या वाकळीवर जाऊन झोपला. पैकूने बैलांच्या अंगावर तांदूळ टाकले. आपले नवे कपडे काढून ठेवले आणि लोटाभर पाणी पिऊन त्याने आपली पथारी जवळ केली.

बायजा १५-१६ तासांच्या श्रमांनी दमून मुलाला पोटाशी घेऊन अडवी झाली होती.

मूल घोरु लागले. पैकूने दिवा विझविला आणि बायजेच्या अंथरुणावर जाऊन त्याने तिला जोराने गदागदा हालविली. त्याला माहीत होते तिला झोप लागली नाही. तिने झोपेचे सोंग केले म्हणून !

“बजे, आज इतक्या लवकर झोपायला या चोवीस घंट्यात म्हातारी झालीस होय ?”

“का ? खुशीत दिसतायसा ? खूप कमाई करून आणलेली दिसते. आल्यावर बोलायलाही वेळ झाला नाही ! झोपा आपले जाऊन, नाहीतर उगीच कालच्यासारखे तुमचे मन आपले काळे बिळे होऊन येईल !”

“बरे, बरे ! फार बोलतेस आज ? चल ये इकडे.”

“किती कमाई आणली आज ? काय दिले कुणी कुणी ?”

पैकूने सगळे सांगितले. कुणी काय दिले याचा हिशेब केला.

“आणि हे पहा...”

“काय ?”

“डॉक्टर माहीत आहे तुला ?”

“तो औषधवालाच की नाही ?”

“होय. त्याच्या घरी जोडी नेली होती पूजेला.”

“बैलांच्या गळ्यातील ती लाल माळ तिथलीच ना ?”

“नाही गं ! बयेने पूजाच केली नाही. लाल्या ढवळ्याची.”

“म्हणजे ?”

“म्हणाली, ती जनावरं, त्यांची काय पूजा करावयाची ? आम्ही तुला ओळखतो.”

“मग तुम्ही निघून नाही आलात ?”

“होय. तिने एक रुपयाचा कागद दिलाय ?”

“बैलांची पूजा केली नाही आणि चिटोरे दिले ?”

“म्हणे आम्ही शिकलेले आहोत !”

“पण खाते बैलांच्याच पायाचे ना ?” दोघेही काही वेळ चूप राहिले !

“पैकू...” बायजेने अगदी एकेरी नावाने सलगीच्या, मनसुभ्याच्या स्वरात निश्चयपूर्वक उद्धार काढला.

“का गं बजे ?” पैकूने तिच्या दंडावर हात ठेवला.

“लाल्या-ढवळ्या आज आपल्या घरचे पाव्हणे. ती काही आज जनावरे नव्हत. त्या बाईने अपमान केला त्यांचा हे गोडपण नव्हे. कुठाय तो कागद ? तो जहर आहे आपल्याला त्याचा पैसा होणार नाही कधी !

पैकू उठला. अंगणातील तेलवात त्याने आणली. अंगड्यातला तो कागद काढला आणि बायजेच्या स्वाधीन केला.

“आमचे पाव्हने. त्यांना सगळे समजते, ते आम्हाला सर्व देतात. हा कागद कडू आहे !” तिने तो संबंध एक रुपयाचा-सोळा आणे किमतीचा-कागद सरळ त्या तेलवातीवर धरला आणि नंतर तेलवात अंगणात नेऊन ठेवली.

सदस्यात शिरलेला ढेकूण पकडून काढून टाकल्यावर गार वाऱ्याच्या झुळकीने जशी सुखावून झोप लागावी...!

झोपता झोपता बायजेने पैकूच्या कपाळावर हात ठेवला व विश्वस्त स्वरात म्हणाली, "पैकू! आज 'मारबत' नाही ओरडलास? 'कर' सुरु झाली असेल. ओरड. मग आपण झोपू.

पैकूने उठून बसत उच्चारले.

"माशामुरकुट्या, खरुजखोकला, मानअपमान घेऊन जा रे मारबत-!"

("विदर्भात पोळ्याच्या दुसऱ्या दिवसाला म्हणजे श्रावण महिन्यातील आमावास्येच्या दुसऱ्या दिवसाला 'कर' म्हणतात. तो संबंध दिवस लोक खेळण्यात, आनंदात घालवितात. आमचे आजोबा यादिवशी कधी नाही ते धर्मकर्म म्हणून जुगार खेळत असत. वाईट गोष्टीचे, रोगराईचे प्रतीक म्हणून एक देवता कल्पितात किंवा तयार करतात व तिची मिरवणूक काढून विसर्जन करतात. हाही एक विधीच समजला जातो आणि कर सुरु लागते. त्या रात्रीपासून माणसे जागली करून सारखी ओरडतात-"माशामुरकुटे, डासचिलटे, खरुजखोकला, इडापिडा घेऊन जाSSरे मारबत." त्या दिवसानंतर माशा, डास, रोगराई कमी होते. या विश्वासाने मग दुसऱ्या दिवसापासून नित्यकर्म सुरु होतात.)

(वामन चोरघडे यांच्या निवडक कथा, भाग - 9)

